

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА ТА ФІНАНСОВА ДОПОМОГА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН І МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРИКОРДОННИМ ВІЙСЬКАМ УКРАЇНИ У 1991–2003 рр.

У статті досліджуються проблеми співпраці Прикордонних військ України з міжнародними організаціями та зарубіжними країнами в питаннях надання матеріально-технічної та фінансової допомоги для розвитку відомства та облаштування державного кордону

Ключові слова: Прикордонні війська України, міжнародні організації, державний кордон, фінансова і матеріально-технічна допомога, міжнародне співробітництво, незаконна міграція.

This article highlights collaboration of the Border Guard Troops of Ukraine with international organization and foreign countries in the issue of giving material and technical and financial help for the development of the department and construction of the state border of Ukraine.

Key words: Border Guard Troops, international organization, state border, material and technical and financial help, international, highlights collaboration.

Прикордонні війська України протягом перших років незалежності постійно і досконало протидіяли порушенням законодавства з прикордонних питань. Аналіз їх оперативно-службової діяльності свідчить, що проблеми, пов'язані з порушеннями державного кордону, ставали дедалі гострішими, а їх наслідки – важчими як для самих прикордонників, так і для українського суспільства і міжнародної спільноти. Зважаючи на це, завдання удосконалення заходів, спрямованих на протидію порушенням державного кордону, зокрема у співпраці з міжнародними організаціями та зарубіжними країнами і їх прикордонними інститутами, стало одним із пріоритетних для вартових українських рубежів.

Кабачинський Микола Ілліч, доктор історичних наук, доцент, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький.

Порушення кордонів України продовжують мати місце, тому питання протидії їм не втратили своєї *актуальності* й гостроти і сьогодні, а дослідження проблеми міжнародного співробітництва Прикордонних військ України (далі – ПВУ) у справі підвищення ефективності протидії порушенням законодавства з прикордонних питань для оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників мають наукове, пізнавальне й прикладне значення.

Стосовно питань міжнародної співпраці ПВУ існують різнопланові *наукові дослідження і публікації*. Серед інших слід виділити статтю О. Мельникова, С. Буракшаєва і М. Михеєнка, в якій вони розглядали актуальні питання міжнародного співробітництва прикордонників і діяльності їх Міжнародно-правового департаменту [1]. Д. Карпі-лянський [2], В. Козієнко [3], С. Власко [4], В. Банних [5] аналізували основні напрями міжнародного співробітництва ПВУ з питань протидії незаконній міграції, зокрема питання надання допомоги Україні у справі удосконалення міграційної політики і протистояння нелегальній торгівлі людьми. М. Гончарук та І. Никитюк досліджували питання сприяння Україні й ПВУ в облаштуванні державного кордону такою міжнародною організацією, як НАТО [6], А. Петруня [7] і С. Астахов [8] – ООН, І. Сливка [9] – Рада Європи, С. Гук [10] – Фонд Ганса Зайделя. Тим, яку допомогу надають українським прикордонникам прикордонники та уряд ФРН, займався Д. Добродомов [11], США – В. Чікалін [12]. Але досі комплексного наукового дослідження питання надання матеріально-технічної та фінансової допомоги зарубіжних країн і міжнародних органі-зацій ПВУ протягом 1991-2003 років проведено не було.

Метою статті є дослідження проблем співпраці Прикордонних військ України з міжнародними організаціями та зарубіжними країнами у питаннях надання матеріально-технічної та фінансової допомоги для розвитку відомства й облаштування державного кордону.

Хронологічні рамки визначають період, коли одним з основних суб'єктів міжнародних відносин, що

стосувались прикордонних проблем, від України були її Прикордонні війська, які охороняли рубежі Батьківщини з кінця серпня 1991 р. – по липень 2003 р., після чого були реорганізовані в Державну прикордонну службу.

Відповідно до статті 6 Закону України “Про Прикордонні війська України”, прийнятого 4 листопада 1991 р., на прикордонників разом з іншими обов’язками щодо охорони державного кордону покладалось і “здійснення взаємодії при охороні державного кордону з відповідними органами, військовими формуваннями іноземних держав у порядку, який встановлюється міжнародними договорами та актами законодавства України” [13]. З часом спектр цих обов’язків розширився, і основними завданнями служб Державного комітету з охорони державного кордону України (далі – Держкомкордо-ну), що відповідали за міжнародне співробітництво, були:

- організація та здійснення прикордонно-представницької роботи;
- участь у заходах, пов’язаних із делімітацією та демаркацією державного кордону;
- розвиток ділових зв’язків із зарубіжними країнами та їхніми прикордонними відомствами, забезпечення реалізації державної політики з прикордонних питань у міжнародному співробітництві;
- співпраця з міжнародними організаціями та представництвами тощо.

Особливого значення у досліджуваній період набули питання фінансової й матеріально-технічної допомоги прикордонникам України з боку зарубіжних країн і міжнародних організацій, потреба в якій була досить суттєвою.

У матеріалах, що публікувались у засобах масової інформації, часто можна було зустріти твердження, що основною причиною щедрості наших західних партнерів, всесвітніх і регіональних міжнародних організацій була злиденність України і вартових її кордонів. Але такий однозначний підхід – це не результат глибокого аналізу, а швидше наслідки не подоланого комплексу національної меншовартості авторів тих матеріалів. Так, ніхто не сперечається, що фінансова і матеріальна

скрута була постійним супутником наших прикордонників, але вона ні на мить не змусила їх залишити без догляду державний рубіж. Тому причини надання фінансової і матеріально-технічної допомоги ПВУ слід шукати набагато глибше. Проблеми транскордонної злочинності вже давно перетворились на загальносвітові, й подолати їх самостійно не може ніхто. Тому світова спільнота все частіше об'єднує зусилля, втягує в орбіту своєї боротьби все нових членів. Наприклад, із кінця 90-х років Європейський Союз щороку надавав 7–9 млн. доларів Прикордонній варті Республіки Польща [14, 14], він же виділив для румунської Прикордонної поліції спеціальний фонд, призначений для фінансування національної програми (PHARE) її оснащення необхідною сучасною технікою й устаткуванням.

А зважаючи на те, що з початку 90-х років через територію України пролягли найзручніші для транскордонних злочинців шляхи, все частіше почали звучати пропозиції про матеріальну підтримку охоронців і її державних рубежів. Задекларований Україною курс євроатлантичної інтеграції переконав західних партнерів у тому, що наша країна може стати надійним партнером, і тому допомога в облаштуванні українських кордонів ставала дедалі дієвішою.

Уже протягом 1992–2000 рр. за програмами і проектами міжнародної технічної допомоги ПВУ отримали 1476593 дол. [15].

Хоч і не астрономічними сумами, але майже щороку допомагав Фонд Ганса Зайделя – міжнародна організація, котра займається питаннями незаконної міграції (співпрацювала з ПВУ з 1993 р.). Так, на проведення конференції з питань неконтрольованої міграції, яка проходила в жовтні 1993 р. у Києві, він виділив близько 200 тис. німецьких марок. У липні 1994 р. керівник представництва Фонду в Україні передав особовому складу окремого контрольно-пропускного пункту “Київ” комплект переносних радіостанцій [10] тощо.

У 1995 р. Міжнародна організація з міграції (далі – МОМ) висловила готовність допомогти Україні в

організації міграційної служби і з того часу активно діяла разом із прикордонниками в цьому напрямку. У другій половині 90-х МОМ надала матеріальну допомогу на 316093 дол. У 2000 р. на українсько-білоруському кордоні за фінансової підтримки МОМ реалізовано пілотний проект “Охорона спільного державного кордону”. А у 2002 р. для забезпечення нових підрозділів на кошти МОМ було закуплено 81 комплект радіообладнання, 93 комплекти рідерів паспортів, 50 комплектів ПЕОМ [16, 16].

З 1994 р. Держкомкордону мав тісні зв'язки з Управлінням Верховного Комісара у справах біженців (далі – УВКБ) ООН. З метою вивчення стану справ щодо виконання Закону України “Про біженців” представники УВКБ ООН не раз побували в Одесі, на Закарпатті й Сумщині, зустрічалися з прикордонниками, цікавилися механізмом їх дій у разі звернення до них затриманих незаконних мігрантів. Вони запевнили, що співпрацюватимуть з Держкомкордону та братимуть участь у фінансуванні спільних проектів [17].

УВКБ ООН надавало обладнання, комп'ютерну техніку, готувало спеціалістів, допомагало створити центри, які б займалися проблемою мігрантів, котрі претендували на статус біженця, проводило постійні семінари. У 1997 р. УВКБ виділило 20 тис. дол. для облаштування мігрантів в Одеській області. У 1998 р. – 2,1 млн. дол. і на спеціальні програми ще 2,3 млн. дол., а представник Управління надіслав оргтехніку на пункти пропуску Південного напрямку (далі – ПП) [18].

Транскордонні злочинці не залишали намірів перетворити Україну на транзитну державу для незаконного транспортування контрабанди, зброї, наркотичних речовин й інших товарів та вантажів, перевезення незаконних мігрантів. Але й наша держава з кожним роком все активніше протистояла їм, що знаходило все більшу підтримку в зарубіжних партнерів. Так, реалізація ряду проектів облаштування українського кордону відбулась під егідою ЄС. Як зазначав заступник Голови Держкомкордону О. Брюховецький: “Основна сутність спільних з ЄС проектів – посилення охорони східної ділянки

державного кордону для недопущення проникнення незаконних мігрантів, провозу засобів терору та контрабанди на територію України з Російської Федерації та Республіки Білорусь” [19]. З часом цей напрямок діяльності був поширений і на кордон з Молдовою. Недаремно Голова Держкомкордону Указом Президента був введений в українську частину Ради з питань співробітництва з ЄС.

У грудні 2001 р. було схвалено план спільних дій Україна – ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ, у якому, серед інших, виділялись такі сфери співробітництва, як міграція та притулок, прикордон-не співробітництво і візова політика, організована злочинність, тероризм [20, арк. 3–9], а в червні 2003 р. Україна і Держкомкордону приєдналися до Програми БУМАД (Білорусь, Україна та Молдова проти наркотиків), що була ініційована і фінансувалась ЄС, а реалізовувалась Програмою розвитку ООН в Україні (далі – ПРООН). Основною метою програми було зменшення інтенсивності наркотогівлі з території цих країн до ЄС.

У 2003 р. ЄС підтвердив свої заяви про співпрацю і на проект “Удосконалення прикордонного менеджменту” в рамках Української національної програми виділив 11,5 млн. євро, з яких на: покращення інфраструктури ПП “Ягодин” близько 2,75 млн.; проект “Посилення Харківського прикордонного загону” (далі – ПРИКЗ) – 3 млн.; проект “Посилення Луганського ПРИКЗ” – 4 млн.; проект “Покращення інфраструктури українсько-молдовського державного кордону” – 1,75 млн. [16, 15]. Окремо на проект “Посилення Сумського ПРИКЗ” ЄС виділив 2,5 млн. євро у липні 2003 року [21].

У 2001 р. Рада Європи через програму TACIS на розвиток міжнародного пункту пропуску “Тиса” надала 3,5 млн. євро [9].

17 вересня 2002 р. у Києві відбулась презентація першого проекту співробітництва Держкомкордону з ПРООН та Європейською Комісією “Посилення прикордонного менеджменту на українсько-білоруському кордоні”. Проект діяв із 1 січня. Загальний його бюджет склав 990 тис. євро, і свою частину цих грошей ПВУ

потрапили на навчання 168 офіцерів в Іспанії, Німеччині та Австрії, на спеціальний курс лекцій для 60 спеціалістів прикордонного контролю, прочитаний зарубіжними спеціалістами в Україні, й закупівлю технічних засобів для облаштування прикордонних частин і підрозділів [8]. Завершилась ця фаза проекту 11 грудня в Луцьку передачею ПВУ 57 автомобілів, 36 приладів нічного бачення і 25 мобільних приладів паспортного контролю [22].

У співробітництві з НАТО Україна брала активну участь у роботі РСАП та в заходах програми “Партнерство заради миру”. Новий рівень і характер відносин між Україною і НАТО визначився Хартією про особливе партнерство від 9 липня 1997 р. 4 листопада 1998 р. Указом Президента України № 1209/98 була затверджена “Державна програма співробітництва України з НАТО на період до 2001 р.” Продовжена співпраця була на основі Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр. [6, 16]. У виконанні цих програм активну участь брав Держкомкордону, адже одним із напрямів співробітництва, визначених Державною програмою співробітництва України з НАТО, було “забезпечення взаємодії з державами-членами НАТО та країнами-партнерами у справі охорони державного кордону” [23, 6].

У 2002 р. після того, як на березневому засіданні спільної робочої групи Україна-НАТО було прийнято рішення про удосконалення прикордонного менеджменту в Україні й підписані протоколи про наміри і Голова Держкомкордону зустрівся з представниками експертної місії НАТО, ПВУ відвідали чотири місії експертів Альянсу, в які, в основному, входили професійні прикордонники з Канади, США, Іспанії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Шотландії. Спеціалісти НАТО ознайомились з українськими прикордонними проблемами і склали конкретний план співробітництва й надання допомоги.

Загалом протягом 2002 р. для потреб ПВУ було залучено зарубіжної допомоги на суму понад 2 млн. дол. США [24], і вона продовжувала надходити.

Значну матеріально-технічну допомогу надавали їй окремі держави.

Так, справою удосконалення інфраструктури в ПП, створення єдиної інформаційної мережі ПВУ, протидії незаконним мігрантам переймалась ФРН. У липні 1996 р. Держкомкордону підписав угоду з МВС ФРН про технічну допомогу протягом 1996–1998 рр. Вже з цього ж року фірма SIEMENS NIXDORF почала поставку технічних і програмних засобів, за допомогою яких почали створювати автоматизовану інформаційно-пошукову систему в рамках глобальної автоматизованої інформаційної системи ПВУ і Центр автоматичного обліку і контролю іноземців, які перетинають кордон України [25, 258]. 1 млн. 160500 дол. Федеральне міністерство внутрішніх справ ФРН вклало у реалізацію угоди від 26 лютого 1996 р. між урядом України і МОМ про статус цієї організації в Україні та співробітництво у сфері міграції [26]. 13 лютого 2001 р. командувач Федеральної прикордонної охорони ФРН передав нашим прикордонникам матеріальної допомоги на 560 тис. марок. Взагалі, як заявив у листопаді 2002 р. Начальник штабу ПВУ, Федеральна прикордонна охорона Німеччини з 1999 р. виділяла українським прикордонникам щороку по 0,5 млн. євро, на які вдалось обладнати 18 пунктів пропуску [27].

На запрошення Посольства США в Україні у листопаді 2002 р. делегація ПВУ вивчала досвід організації боротьби з незаконною міграцією в американців. На другу частину проекту “Експортний контроль та безпека кордонів” уряд США виділив у 2002 р. матеріальної допомоги на 600 тис. дол. для оснащення 5 ПП. Зокрема було отримано 28 автомобілів, 253 радіостанції тощо [16].

Делегація США, яка відвідала у червні 2002 р. ряд прикордонних застав на українсько-молдовському кордоні, запропонувала скласти конкретну програму допомоги на цій ділянці кордону, за якою сума технічної допомоги мала б оцінюватись у 4 млн. дол. на рік, а вже 17 жовтня в присутності Надзвичайного і Повноважного Посла США в Україні відбулась передача великої партії техніки та обладнання на суму 460 тис. дол. для

посилення підрозділів Могилів-Подільського і Одеського ПРИКЗ. Загалом у 2002 р. США надало допомоги на 1 млн. дол. [28]. А в 2003 р. Департамент енергетики США запропонував кримським прикордонникам допомогу в оснащенні ПП приборами радіаційного контролю [29].

У 2002 р. фахівці МВС Австрії провели 2 семінари з офіцерами ПВУ, а також п'ять українських прикордонників навчались в їхньому антитерористичному центрі "Кобра" [30].

Кінологи ПВУ з 1999 р. не раз запрошувались на стажування до кінологічного центру Сухопутних військ Франції [31].

У лютому 2003 р. на зустрічі керівництва Держкомкордону з головою Розвідувального відділення Державної кримінальної розвідувальної служби Великої Британії обговорювались питання допомоги ПВУ в підготовці фахівців-перекладачів міжнародних ПП і надання технічної допомоги кораблям МО [32].

Турецька Республіка протягом 2001 р. надала ПВУ технічних, програмних засобів і навчальних матеріалів на суму близько 30 тис. дол., обладнала у Національній академії ПВУ клас вивчення турецької мови, провела навчання викладачів у своїх навчальних закладах. У 2002 р. допомогла військово-морським майном і навчальними матеріалами на 10 тис. дол. [20, арк. 20].

Підключались до шляхетної справи і церковні організації. Так, "Карітас-Спес Україна" протягом 2002–2003 рр. взялась облаштувати 2 житлових модулі з інфраструктурою у Сумському ПРИКЗ, вартістю 20 тис. дол. кожний [20, арк. 30].

Інколи траплялися випадки, коли допомога надходила і від самих порушників кордону. Так, у березні 2003 р. волонтер міжнародної єврейської федерації "ОР АВНЕР" Юда Ревах, подорожуючи селами Буковини, потрапив до прикордонної зони і був затриманий військовослужбовцями застави "Могилівка". Невдовзі з документами все з'ясувалось, але поспілкувавшись з прикордонниками, Ревах побачив і проблеми підрозділу. Повернувшись у Чернівці, він розповів про свою пригоду у культурному центрі

“Шальхевет” і запропонував допомогти порубіжникам. Пропозиція була підтримана: вже через тиждень на заставі отримали посуд для їдальні і будівельні матеріали для ремонту, а між прикордонниками і членами єврейської міжнародної організації встановилися дружні стосунки [33].

Держкомкордону робив все можливе, щоб зарубіжна допомога використовувалась із найбільшим ефектом. Була розроблена концепція по роботі з іноземними партнерами, яка передбачала цільове використання і концентрацію допомоги на найбільш важливих ділянках кордону. Так, технічна допомога США була спрямована на молдовський напрямок, ЄС – на білоруський та російський, Німеччини – на міжнародні ПП, НАТО запропонована північ України, зокрема в межах відповідальності Чернігівського ПРИКЗ. У листопаді 2001 р. Голова Держкомкордону наказом “Про активізацію роботи щодо залучення міжнародної допомоги для облаштування державного кордону України” створив робочу групу, в яку ввійшли фахівці різних управлінь комітету. 31 грудня 2001 р. був затверджений План роботи щодо залучення допомоги країн-членів ЄС, країн євроатлантичного блоку та інших міжнародних організацій для облаштування державного кордону України на 2002 рік і до 2005 року [20, арк. 15–33]. У травні наступного року Держкомкордону направив у МЗС пропозиції щодо проектів облаштування державного кордону України для подальшої передачі їх представникам ЄС [34].

У 2003 р. відбулось реформування ПВУ в Державну прикордонну службу України, яка успадкувала завдання розвивати міжнародну співпрацю. Адже відповідно ст. 19 Закону України “Про Державну прикордонну службу України”, крім інших завдань, на неї покладалась: “прикордонно-представницька робота і участь прикордонних представників у роботі спільних міжнародних комісій з розгляду прикордонних спорів, інцидентів, конфліктів; взаємодія під час охорони державного кордону України з відповідними органами іноземних держав у порядку, який встановлюється міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких

надана Верховною Радою України”, а згідно зі ст. 20 вона має право “взаємодіяти з питань охорони державного кордону України, ... з компетентними органами та військовими формуваннями іноземних держав, міжнародними організаціями в порядку і на засадах, установлених законодавством” [35, ст. 19, 20].

Звичайно, важко проаналізувати всі заходи, які були проведені ПВУ в рамках міжнародної співпраці та спрямовані на покращення матеріально-технічного і фінансового стану військ, адже за досліджуваний період тільки фахівцями управління міжнародного співробітництва Держкомкордону було проведено понад 600 міжнародних зустрічей [36, 13]. Але з наведеного матеріалу можна зробити висновки, що ця співпраця допомогла значно розбудувати прикордонну інфраструктуру та удосконалити матеріально-технічне забезпечення ПВУ, зробити більш ефективною протидію порушникам законодавства про державний кордон України.

У співробітництві з колегами-прикордонниками, зарубіжними країнами, світовим співтовариством було також створено й удосконалено правову базу, напрацьовано низку спільних заходів, укріплено державні кордони, розбудовано прикордонні структури, і саме на ці питання будуть спрямовані подальші дослідження.

1. *Мельников О.Г., Буракишев С.В., Михеенко М.М.* Актуальні питання правового забезпечення та міжнародного співробітництва й роль Міжнародно-правового департаменту у їх вирішенні // Науковий вісник Державної прикордонної служби: Наук.-практ. альманах. – 2004. – № 1. – С. 3–6.

2. *Карпіляньський Д.А.* Основні напрями протидії незаконній міграції та міжнародного співробітництва ПВУ з цих питань // Науковий вісник Прикордонних військ: Наук.-практ. альманах. – 2002. – № 2. – С. 6–7.

3. *Козієнко В.В.* Україна в міжнародній системі захисту прав людини та протидії незаконній міграції на державному кордоні // Науковий вісник Прикордонних військ: Наук.-практ. альманах. – 2003. – № 2. – С. 8–12.

4. *Власко С.Б.* Проблеми боротьби з нелегальною торгівлею людьми // Науковий вісник Прикордонних військ: Наук.-практ. альманах. – 2003. – № 1. – С. 6–8.

5. *Банних В.* Навала мігрантів триває // Політика і час. – 1994. – № 12. – С. 3–7.
6. *Гончарук М., Никитюк І.* Українські прикордонники знову відвідали Брюссель // Кордон. – 2003. – № 6. – С. 16–17.
7. *Петруня А.* В Украине до сих пор не открыты центры для проживания беженцев // Киевские ведомости. – 1998. – 2 апреля.
8. *Астахов С.* Запад нам поможет! И еще не раз? // Столичные новости. – 2002. – 17–23 сентября.
9. *Сливка І.* Чопська митниця набуде європейського рівня // Міліцейський кур'єр. – 2001. – 11–17 січня.
10. *Гук С.* Фонд Ґанса Зайделя допомагає українським прикордонникам // Народна армія. – 1994. – 22 липня.
11. *Добродомов Д.* Нелегалів виявлятиме комп'ютер // Експрес. – 2001. – 13 лютого.
12. *Чикалін В.* Американська допомога прикордонникам // Урядовий кур'єр. – 2002. – 19 жовтня.
13. Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1779-ХІІ “Про Прикордонні війська України” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 2.
14. Охорона державного кордону суміжними державами: Навч пос. / Барагюк В.І., Ставицький О.М., Жабенко О.В., Войтович А.І. – Хмельницький: Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2004. – 50 с.
15. СД АДПСУ. – Інв. 5466, т. 1, спр. 8, арк. 235.
16. Прикордонні війська України. – Одеса: Держкомкордон, 2003. – 16 с.
17. Закон “Про біженців” виконується у тісній співпраці з ООН // Прикордонник України. – 2002. – 14 грудня.
18. Граница на комп'ютері // Голос України. – 1998. – 14 марта.
19. СД АДПСУ. – Інв. 8063, спр. 4, т. 4, арк. 126.
20. СД АДПСУ. – Інв. 7210, спр. 17, т. 1, 312 арк.
21. *Ткач Л.* Евросоюз выделил Сумскому погранотряду на техническое оснащение 2,5 млн. евро // Ваш шанс. – 2003. – 16 июля.
22. ЄС та ПРООН передають українським прикордонникам 57 одиниць автомобільної техніки // Євроюлетень. – 2002. – Грудень.
23. Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 р. // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 1–8.
24. СД АДПСУ. – Інв. 8264. – Спр. 79. – Т. 1. – Арк. 68.
25. СД АДПСУ. – Інв. 8130, спр. 29, т. 2, арк. 256–284.
26. СД АДПСУ. – Інв. 5466, – Т. 1. – Спр. 8. – Арк. 235.
27. *Гордєєв І.* Внутрішній контекст нарощування прикордонних м'язів // Дзеркало тижня. – 2002. – 23 листопада.

28. *Астахов С.* “Вторая линия обороны” США проходит через Украину // “2000”. – 2003. – 21 февраля.
29. США помогут пограничникам Крыма оснастить пропускные пункты // Крымские известия. – 2003. – 19 июня.
30. 29 “комиссаров” держат австрийскую границу под надежным контролем // “2000”. – 2002. – 19 июля.
31. СД АДПСУ – Інв. 4784, т. 4, спр. 26, арк. 13.
32. Українські прикордонники обговорили перспективи співробітництва з посольством Великої Британії // Дайджест інформаційних новин. – 2003. – № 5.
33. *Кафанов О.* “Порушник” кордону став благодійником // Молодий буковинець. – 2003. – 15 березня.
34. СД АДПСУ. – Інв. 7211, спр. 17, т. 2, арк. 70–72.
35. Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV “Про Державну прикордонну службу України” // Прикордонник України. – 2003. – 17 травня.
36. *Бойко О.* Ми завжди відкриті до співпраці з будь-якими міжнародними організаціями та відомствами // Кордон. – 2003. – № 6.

Надійшла до редколегії 17.01.2007 р.